

TOLERANTLIKNING SHAXS NAZARIYALARIDAGI TALQINI

Bafayev Muxiddin Muxammadovich,
Toshkent davlat pedagogika universiteti dotsenti, PhD

Annotatsiya: Zamonaviy tadqiqotlarda tolerantlik turli falsafiy va psixologik yondashuvlarda keng doirada ko'rib chiqiladi. Hozirgi kun adabiyotlarida bixevioral tolerantlik insonning alohida xulq shakli sifatida ko'rinadi, kognitiv tolerantlik asosida bilish va rasional sabablarga ega yondashuvlar ustunlik qiladi. Tolerantlikka nisbatan bir qancha yondashuvlar mavjud bo'lib, uzoq va yaqin xorij olimlari ilmiy asarlarida o'ziga xos tarzda ifodalangan. Tolerantlik mohiyatini to'la tushuntiruvchi psixologik modellarni ishlab chiqish asosida tolerantlikni ijtimoiy-psixologik o'rganish uchun uslubiy vositalarni yaratish va sinovdan o'tkazish hamda uning empirik bazasini rivojlantirishga, tolerantlikning amaliy asoslarini ishlab chiqishga erishish mumkin.

Tayanch tushunchalar: shaxs, tolerantlik, kognitiv, emosional, xulqiy, affektiv tolerantlik, nazariy va konseptual ta'rif, kognitiv psixologiya, gumanistik psixologiya, bixeviorizm.

INTERPRETATION OF TOLERANCE IN PERSONALITY THEORIES

Bafayev Mukhiddin Mukhammadovich,
Associate professor, Tashkent State Pedagogical University, PhD

Abstract: Tolerance in modern research is considered in a wide range of different philosophical and psychological approaches. In current literature, behavioral tolerance is seen as a particular form of human behavior; with cognitive tolerance dominated by approaches with cognitive and rational causes. There are several approaches to tolerance, expressed in a unique way in the scientific works of scientists from far and near abroad. Based on the development of psychological models that fully explain the essence of tolerance, it is possible to create and test methodological tools for the socio-psychological study of tolerance and develop its empirical base, to develop practical foundations of tolerance.

Supporting concepts: personality, tolerance, cognitive, emotional, behavioral, affective tolerance, theoretical and conceptual definition, cognitive psychology, humanistic psychology, behaviorism.

ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ТОЛЕРАНТНОСТИ В ТЕОРИЯХ ЛИЧНОСТИ

Бафаев Мухиддин Мухаммадович,
Доцент Ташкентского государственного педагогического университета, PhD

Аннотация: В современных исследованиях толерантность широко рассматривается в различных философских и психологических подходах. В современной литературе толерантность рассматривается как отдельная форма человеческого поведения, при этом преобладают когнитивные и рациональные причинно-следственные подходы, основанные на когнитивной толерантности. Существует несколько подходов к толерантности, которые по-своему выражены в научных трудах ученых дальнего и ближнего зарубежья. На основе разработки психологических моделей, полностью объясняющих сущность толерантности, возможно создание и апробация методических средств социально-психологического изучения толерантности и развитие ее эмпирической базы, разработка практических основ толерантности.

Ключевые слова: личность, толерантность, когнитивная, эмоциональная, поведенческая, аффективная толерантность, теоретическое и концептуальное определение, когнитивная психология, гуманистическая психология, бихевиоризм.

Dolzarbliigi. Tolerantlik – turli emosional ta'sirlar ostida ham odamning hissiy turg'unligini uning xulqning turg'unligida namoyon bo'ladigan holat. Qiyinchiliklarga chidamlilik, boshqa odamlar xulqiga toqatlilik. Bu bir-biriga o'xshagan odamlarning birga ahillikda yashashidir. Biror bir insonda yoki o'zga madaniyatda bizga nimadir yoqmasligi mumkin, biroq o'zgalarning huquq va manfaatlariga ziyon yetkazmasa, joriy qonunlarni buzmasa, ularning mavjudligi va rivojlanishini tan olishimiz kerak. Shuningdek, tolerantlik bu o'zgalarning fikri, qarashlari va xatti-harakatiga passiv, tabiiy ravishda bo'ysunishni anglatmaydi. Balki alohida odamlar, turli guruhlar, xalqlar, ijtimoiy guruhlar o'rtasida bir-birini tushunish, ijobiy hamkorlik yo'lidagi faol axloqiy nuqtai nazar va psixologik hamkorlikni anglatadi.

Adabiyotlar tahlili. Asosiy psixologik maktablar doirasida tolerantlik bir qator yaxshi o'rganilgan

hodisalar bilan bevosita yoki bilvosita bog'liqdir. Masalan, psixanalitik yondashuv bizga tolerantlik – murossasizlikning namoyon bo'lishini psixologik himoya va xatti-harakatlarni yengish strategiyalari, tashqi muhit bilan ichki ziddiyatlarni nuqtai nazaridan talqin qilishga imkon beradi (Z. Freyd, K. Xorni, E. Erikson va boshqalar) [2].

Kognitiv psixologiya tolerantlikning shakllanishi va namoyon bo'lishining kognitiv dissonans, ijtimoiy munosabat, ijtimoiy stereotiplar va atributlar kabi muhim mexanizmlarini tushunish uchun asos yaratadi (J. Tyorner, L. Festinger, F. Xayder va boshqalar) [1].

Xulq-atvor psixologiyasi (bixeviorizm)da tolerantlik namoyon bo'lishining ayrim jihatlari ijtimoiy ehtiyojlarni qondirish, ijtimoiy qo'rquvga javob berish, atrof - muhitni va o'zini yetarli darajada qabul qilish, tajovuzkor xatti-harakat asoslarini shakllantirishga asoslangan holda modellashtirilgan murossasizlik namoyon bo'lishining ekstremal shakllaridan biri sifatida ko'rib chiqiladi. (B. Skinner, R. Baron, D. Richardson, V. Romek).

Gumanistik psixologiya tolerantlikni me'yoriy, qiymatga yo'naltirilgan va shaxsiy-semantik tomonlarini ochib beradi (K. Rojers). Madaniyatlararo va etnik psixologiyada tolerantlik masalalariga, xususan, o'ziga xoslik, madaniyatlararo moslashuv, madaniy shok tushunchalari bilan bog'liq holda alohida e'tibor qaratiladi (J. Berri, N. Lebedeva, L. Pochebut G. Soldatova, T. Stefanenko va boshqalar) [2,3,4].

Psixologik adabiyotlarda keltirilgan tolerantlik tushunchalari va ta'riflari juda xilma-xil va ularni bir-biriga taqqoslash qiyin. Masalan, tolerantlik turli mualliflar tomonidan: tasdiqlangan xatti-harakatlar va bir kishining nuqtai nazarini boshqa odamlarga yuklashdan bosh tortish (N. Ashford), "o'yin qoidalari" bo'yicha kelishuvni qabul qilish (J. Sallivan, J. Pereson, J. Markus), boshqa odamni hurmat qilish usuli sifatida nuqtai nazar (L. G. Pochebut), o'zaro ta'sirning ma'lum bir sifati sifatida (M. Maskovskiy), maxsus munosabatlar sifatida (S. K. Bondareva), obyektga sezgirlikning pasayishi sifatida (Y. Klepsova), psixologik barqarorlik, ijobiy munosabatlar tizimi, individual fazilatlar to'plami sifatida, shaxsiy va guruhviy qadriyatlar tizimi va h.k. (G. U. Soldatova) [2].

Boshqa mualliflar tomonidan tolerantlik ta'riflari yoki tavsiflarida "o'z – boshqasi", "biz – ular", "tenglik – ustunlik", "boshqacha – bir xil" obrazli taqqoslashlarga ega.

Tolerantlik va shunga o'xshash tushunchalar, xususan, bag'rikenglik, muvofiqlik, ishonch, mehribonlik, odob-axloq kabi farqlarni aniqlashga ham urinishlar mavjud (A. Asmolov, Y. Klepsova, V. Kunisina, T. Skripkina). Tolerantlikning ayrim determinantlarini, omillarini, tarkibiy qismlarini, fazilatlarini, xususiyatlarini, turlarini, empirik xususiyatlarini aniqlashni taklif qilgan mualliflarning pozitsiyalari ham qarama-qarshi emas va taqqoslanmaydi ham (S. Bondareva, I. Grinshpun, Y. Gundar, I. Dzyaloshinskiy, Y. Klepsova, P. Nikolson, B. Riyerdon, Z. Sikevich, M. Valzer, I. Shkuratova, Y. Shlyagina, E. Eydemiller va boshqalar) [1,2].

Tolerantlikni tadqiq qilishning uslubiy vositalari miqdoriy usullarning sifat usullaridan ustunligi bilan tavsiflanadi. Miqdoriy usullarga, o'z navbatida, asosan og'zaki ekspress anketalar va turli mualliflik so'rovnomalar misol bo'la oladi. (S. Badner, V. V. Boyko, V. S. Magun, M. S. Mirimanova, G. U. Soldatova va boshq.).

Murossasiz xatti-harakatlarning ekstremal shakllarini oldini olishning psixologik asoslarini ilmiy va amaliy, xususan, konseptual ishlanmalari ham unchalik ko'p emas (A. G. Asmolov, D. V. Olshanskiy, L. G. Pochebut, M. N. Reshetnikov va boshqalar). Shu bilan birga, bugungi kunda psixologlar, siyosatshunoslar, ijtimoiy ish sohasi vakillari va boshqa mutaxassislar tomonidan faol qo'llaniladigan tolerantlikni shakllantirishning ko'plab modellari, dasturlari, usullari jiddiy ilmiy umumlashtirish va tizimlashtirishga muhtoj [4,5,9].

Muhokama va natijalar: Ijtimoiy psixologiyaga oid nazariy va empirik tadqiqotlarning maqsadi ijtimoiy psixologiyaning yangi ilmiy sohasi sifatida tolerantlikning konseptual asoslarini ishlab chiqishdir. Qolaversa, tolerantlikni tadqiq etishda quyidagi maqsadlarni belgilash maqsadga muvofiq:

1) tolerantlikning nazariy va konseptual tavsifi, uning predmeti, muammolari, kategorik va konseptual asoslari, fenomenologiya, boshqa fanlar bilan aloqalari, tadqiqot metodologiyasi va uning namoyon bo'lishini tasniflash mezonlarini tizimlashtirish;

2) tolerantlik mohiyatini to'la tushuntiruvchi psixologik modellarini ishlab chiqish;

3) tolerantlikni ijtimoiy-psixologik o'rganish uchun uslubiy vositalarni yaratish va sinovdan o'tkazish hamda uning empirik bazasini rivojlantirish;

4) tolerantlikning amaliy asoslarini ishlab chiqish, uning ayrim turlarining namoyon bo'lish qonuniyatlarini amaliy jihatdan ijtimoiy-psixologik tadqiq qilish.

5) Tolerantlikni tadqiq etishda yosh, gender, milliy, etnik xususiyatlarni hisobga oluvchi metodik tizimni yaratish.

Ijtimoiy-psixologik hodisa sifatida nazariy va konseptual bilimlar asosida ijtimoiy-psixologik

muammolarning asosiy kategoriyasi sifatida tolerantlik (intolerantlik) namoyon bo'lishini psixologiya fani doirasida chuqur tadqiq etish muhim. Jumladan:

1. Tolerantlik – bu insonning atrofdagi ijtimoiy farqlarga ijobiy javob berish qobiliyati. Ushbu farqlar o'zini namoyon qilishi mumkin bo'lgan uchta yo'nalish mavjud: ijtimoiy munosabatlar, ijtimoiy bilish va ijtimoiy xatti-harakatlar. Tolerantlik tuzilishi affektiv, kognitiv va konativ komponentlarni o'z ichiga oladi, shuning uchun farqlarga javob hissiy, kognitiv, konativ yoki murakkab bo'lishi mumkin. Javobning yo'nalishi farqlar belgilarini oshirish yoki o'xshashlik belgilarini izlash strategiyalari bilan belgilanadi.

2. Farqlarga javobning intensivligi ularning ijtimoiy va shaxsiy ahamiyati bilan belgilanadi. Farqlarning ahamiyati ularning ijtimoiy kontekstining sifat xususiyatlari (keskinlik, xavf, umidsizlik) va tolerantlik subyekting farqlar (tolerantlik obyektlari) bilan munosabatlarining pozitsion darajasi bilan belgilanadi.

3. Tolerantlik quyidagi shakllarda namoyon bo'lishi mumkin: a) aqliy jarayonlar (idrok, fikrlash, hissiyotlar, iroda); b) ruhiy holatlar (barqarorlik, muvozanat); c) aqliy xususiyatlar (bag'rikenglik, ta'lim, tarbiya, hurmat, mehribonlik). Tolerantlik turlari biologik, madaniy, psixologik yoki ijtimoiy farqlarning shartlilik bilan ham belgilanadi.

4. Tolerantlikning (murosasizlikning) yo'nalishi va miqdoriy ifodasi insonning o'ziga xos psixologik xususiyatlari bilan belgilanadi, ular uch guruhga bo'linadi: psixofiziologik, psixologik va ijtimoiy-rol xususiyatlari.

5. Katta ijtimoiy guruhlarda tolerantlikning (intolerantlikning) miqdoriy ifodalanish darajasiga ta'sir qiluvchi omillarga quyidagilar kiradi: kasbiy bandlik, yashash hududi va guruh vakillari joylashgan sosializatsiya bosqichi.

6. Tolerantlik psixologiyasining amaliy sohalari tolerantlik turlari, uning subyektlari va obyektlari tasnifiga, shuningdek, tolerantlik (intolerantlik) namoyon bo'lishining tipik holatlariga muvofiq shakllanishi mumkin.

7. Tolerantlik psixologiyasi shaxsning asosiy faoliyatiga yo'naltirilgan uni shakllantirish va tuzatish texnologiyalariga asoslanishi mumkin.

Xulosa: Aksariyat hollarda murakkab psixologik hodisalarni tasvirlashda komponentlar triadasidan foydalaniladi. Bu triada quyidagilarni o'z ichiga oladi: kognitiv komponent, emosional komponent va xulq-avtor komponenti. Eng umumiy hollarda yuqoridagi komponentlarning asosiy mazmuni yoki tolerantlik o'lchamlar quyidagicha ta'riflanishi mumkin:

Tolerantlikning "kognitiv" komponenti. Bu komponent yaqqol ko'rinuvchi va ko'p jihatdan tadqiq etilganligi uchun tolerantlik ko'pincha kognitiv "transkripsiya"da tasvirlanadi. Bu yerdagi asosiy jihatlar murakkablik, ko'p o'lchamlilik, oldindan bashorat qilib bo'lmasligi, u haqdagi individual fikrlar tabiatini tan olishdir. Shuning uchun ham u haqdagi fikrlarni yagona haqiqatga birlashtirishning imkoni yo'q.

Tolerantlikning kognitiv komponenti inson tomonidan murakkablik va ko'p o'lchamlilikni qabul qilish va tushunishdan iborat bo'lib, bular hayotiy haqiqat bilan bir qatorda uni qabul qilish variantlarining turlichaligi, ularni turli insonlar tomonidan turlicha baholanishi va tushunilishi, nisbiy va to'liq emasligi, subyektivligidir. Tolerantlik kognitiv o'lchamda aynan qarama-qarshilik holatlarida namoyon bo'ladi: fikrlarning to'qnash kelishi, qarashlarning mos kelmasligi va hokazo. Bu mos kelmaslik plyuralizmni qabul qilish, interpretatsiyalarning boyligidan dalolat beradi. Kognitiv intolerantlik tolerantlikning aksi bo'lib, me'yor mavjudligi pozitsiyasidan kelib chiqadi, shuning uchun u fikrlarning ko'p bo'lish imkoniyatini rad etadi va har qanday fikrlar plyuralizmi, insonlarning turlicha nuqtayi nazarlarini xatolik, adashish va hatto atayin qarshi chiqish deb baholaydi. Tolerantlik shuningdek, shaxsning suhbatdoshi bilan ma'lum vaziyat yuzasidan turlicha fikrlar bildirish imkoniyatini ham anglatadi, kognitiv "nizo" shaxslararo nizoga olib kelmaydi.

Tolerantlikning emosional komponenti. Tolerantlikka empatiyaning ahamiyati beqiyos va bu fikrni deyarli barcha tadqiqotchilar ma'qullagan. Tolerantlikning emosional tashkil etuvchisining ahamiyati shundaki, aynan shu o'lchov kommunikativ jarayonda suhbatdoshlarni o'zaro umumiylikka erishishlari, uzilgan insoniy aloqalarni tiklashlari imkonini beradi. Bunda tashqari empatiya suhbatdoshlar o'rtasidagi kognitiv yoki xulq-atvor tekisligida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan qarama-qarshiliklarni bartaraf etish yoki yumshatish imkonini beradi. Chuqur empatiya bebaho va bu ma'noda mazmunan tolerantidir. Emosional komponentning alohida tashkil etuvchisi sifatida emosional barqarorlikning o'ziga xos ko'rinishi – "affektiv tolerantlik"ni aytish mumkin. Uning mazmuni emosional tolerantlikni, og'riqli hislarni sabr bilan yengish va hokazo. Tolerantlikning ushbu ko'rinishining boshqa bir aspekti o'zga kishining turli emosional ko'rinishlariga sabrli munosabatla bo'lish bilan bog'liq. Rivojlangan affektiv tolerantlik insonga shaxsiy emosional jarayonlari bilan bir qatorda boshqa insonlarning his-

hayajonlarini yaxshiroq anglashga, asabiylashmay va ulardan yomon ma'no izlamay qabul qilishga yordam beradi.

Tolerantlikning xulq-atvor komponenti. Ushbu o'lchov "tolerantlik aysbergi"ning eng ko'zga ko'ringan qismini tashkil etadi va odatda o'ziga e'tiborni jalb qiladi. Xulq-atvor tolerantligiga qarab ko'nikma va qobiliyatlarni kiritish mumkin, ular orasidan quyidagilarni ajratib ko'rsatamiz:

1) tolerant fikr bildirish va o'z nuqtayi nazarini shaxsiy muloahaza sifatida himoya eta olish qobiliyati;

2) boshqalarning fikriga tolerant munosabatda bo'la olish qobiliyati, ya'ni o'zining shaxsiy fikridan qanchalik farq qilishiga qaramasdan, boshqalarning ham o'ziga xos fikri borligi va u ham bu fikrni bildirish huquqiga ega ekanligini tan olish;

3) nizoli vaziyatlarda (qarama-qarshi nuqtayi nazar, fikrlar to'qnashuv yuz berganda) tolerant bo'la olish qobiliyati.

Bular orasida oxirgi uchinchisi, nafaqat xulq-atvor o'lchamida balki boshqa o'lchamlarda ham alohida e'tiborni talab qiladi. Tolerantlikning ushbu jihatlarini tadqiq etishda B.I. Xasanning konflikt va konflikt kompetenligi konsepsiyasi asos bo'lib xizmat qiladi. Kognitiv komponent tolerantlik prinsiplarini qabul qilish, tushunish, fikrlash, interpretatsiyalashni nazarda tutsa, verbal komponent "ilmiy tashkil etuvchilar" bilan chegaralanadi. Bu tolerantlikni eng sodda o'lchamidir.

Demak, tolerantlik mohiyatini to'la tushuntiruvchi psixologik modellarni ishlab chiqish asosida tolerantlikni ijtimoiy-psixologik o'rganish uchun uslubiy vositalarni yaratish va sinovdan o'tkazish hamda uning empirik bazasini rivojlantirishga, tolerantlikning amaliy asoslarini ishlab chiqishga erishish mumkin.

Adabiyotlar:

Асмолов А.Г. На пути к толерантному сознанию. – М.: Смысл, 2000. – 255 с.

Бардиер Г. Л. Социальная психология толерантности. Автореф. дисс. д. психол.н. – СПб.: 2007. – 45 стр.

Маматов М.М. Этнопсихология. – Тошкент, 1999. – 59 б.

Сафаев Н.С. Духовность и национальное самосознание личности. Монография. – Ташкент: Фан, 2014. – 121 с.

Почебут Л. Г. Взаимопонимание культур. Методология и методы этнической и кросс-культурной психологии. Психология межэтнической толерантности. СПб., 2005.

Бафаев М.М., Санакулова Н.С., Болтаев С.И. Национальная толерантность – основа мира и стабильности / М.М. Бафаев, Н.С. Санакулова, С.И. Болтаев // Психология XXI столетия: материалы ежегодного Конгресса (Ярославль, 27–29 октября 2017), МАПН.

Бафаев М.М. Психологические основы толерантности. «Замонавий психология фанининг амалий имкониятлари» мавзусида хорижлик мутахассисликлар иштирокидаги илмий-амалий конференция материаллари / Тошкент, 2018. Б. 128–131.

Бафаев М.М. Роль феномена толерантности в развитии современного общества / М.М. Бафаев // Вестник НУУз. Ташкент, 2017. № 1/3. Б. 9–11.

Бафаев М.М. Социально-психологические детерминанты формирования национальной толерантности в условиях глобализации//Автореферат доктора философии по психологическим наукам (PhD) – Ташкент, 2021. – 45 с.